

ŞƏRQ QADINININ AZADLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZƏ TARİXİ (Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti əsasında)

Qadının cəmiyyət həyatında fəal mövqə tutması məsələsi əsrlər boyu müzakirələrə səbəb olan problemlərdən biridir. Təsadüfi deyil ki, zaman-zaman, bir çox dünya ölkələrində və bütün cəmiyyətlərdə xüsusi problemə çevrilən qadın azadlığı, qadının cəmiyyətdəki yeri ilə bağlı filosoflar, ictimai xadimlər, mətbuat orqanları mübarizə yolunu tutmuşlar. Azərbaycan mütəfəkkirləri də qadın problemlərinin həllini özlərinin vacib vəzifəsi hesab etmişlər. Azərbaycanın ədəbiyyatının görkəmli şair və yazıçılarından - N.Gəncəvi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Vurgun, Y.V.Çəmənəmənli və digər sənətkarların əsərlərində Azərbaycan qadınının ictimai mühitdə yeri ayrıca və geniş bir mövzu kimi qoyulmuşdur.

C. Məmmədquluzadə bu sırada xüsusi yer tutur. Ona görə xüsusi ki, C.Məmmədquluzadə dövrü və mühiti özü bir xüsusi məqam təşkil edir. Həmçinin, C.Məmmədquluzadə digər sənətkarlardan xeyli dərəcədə fərqli olaraq Azərbaycan qadınının daha gerçək, daha real və daha fundamental problemlərini qaldırmışdır. Elə problemləri ki, onları həll etmədən xalqın sivilliyindən, ümumiyyətlə azərbaycançılığın bərqərar olmasından danışmaq artıqdır.

C.Məmmədquluzadə qadın azadlığını buxovlayan faktlar içərisində islamı deyil, islam qanunlarından öz mənfəəti üçün istifadə edən, bu qanunları özünə sərf şəkildə təfsir edən saxtakarları tənqid edirdi. Bu mənada ədibin ən böyük və ən mükəmməl əsəri “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestidir. Bu əsəri C.Məmmədquluzadənin Azərbaycan qadınına indiyədək olan münasibəti dəyişmək tələbindən irəli gələn üsyan kimi də qiymətləndirmək olar.

Millətin geriliyini və onun bu gerilikdən qurtulması yollarını göstərməyə çalışan C.Məmmədquluzadə belə məqamlarda tipikliyə daha çox diqqət yetirir. İlk irihəcmli nəsr əsəri olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində onun bu dərdi özünün yüksək bədii ifadəsini tapmışdır. Mirzə Cəlil “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində bir kəndi, bir mahalı deyil, bütövlükdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan kəndinin və Azərbaycan kəndlisinin tipik obrazı verilmişdir. Bəlkə də burada insanlardan çox kəndin özü, faciələri tipikləşdirilir. Bu kənd təsvir olunduğu şəkildə Şirvanda da, Qarabağda da, Şəkiddə də, Muğanda da mövcud idi. İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi “ “Danabaş kəndi”...feodal-patriarxal münasibətlərinin hökm sürdüyü tipik Azərbaycan kəndlərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Mövcud ictimai münasibətləri realistsinə əks etdirmək baxımından bu ifadə yazıçının bədii kəşfidir”[1, s.200].

Danabaş kəndinin məzlumluğu və yiyəsizliyi, kəndlinin bu qədər avamlığı və yazıqlığı Mirzə Cəlilin dərdinə çevrilmişdir. “Müəllif hadisə və insanlara o qədər realistsinə yanaşmışdır ki, oxucu Məhəmmədhasən əmi və Zeynəb kimi avam, hüquqsuz, savadsız kəndlilərin həyat kitabını vərəqləyib gözdən keçirdikcə kədərlənir, bu qaranlıq mühitin hər bir küncündə baş verən haqsızlıqları məharətlə açıb göstərən böyük ədibin ürək yanğısına şərik olur”[3, s.24].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” XX əsr Azərbaycan kəndinin acı, yanıqlı və yandırıcı mənzərəsidir. Mühitin işıqsızlığı, özbaşınalığı” milli faciə səviyyəsinə yüksəlir. Maraqlısı budur ki, “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində Cəlil Məmmədquluzadə diaqnoz qoyur, mərzə müəyyənləşdirir”[2, s.170].

C.Məmmədquluzadə bütün əsərlərində - hətta o, bütöv Şərqi dünyasının problemlərini qoyanda da, hər şeyi azərbaycançılıq naminə qələmə almışdır. “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində əhvalatların bütün Azərbaycan üçün tipikliyi, Zeynəbin taleyinə, faciəsinə səbəbkar insanların bu ölkədə çoxluğu, azərbaycanlının bu tip qeyri-sivil “qaydaları” böyük ədibi qələmə sarılmağa vadar edirdi. Bütün bunlar Azərbaycan xalqını formalaşdırmaq söylərindən irəli gəlirdi. Haqqında bəhs etdiyimiz povestin əsas obrazlarından olan Zeynəbin timsalında Azərbaycan qadınlarının dünyadan xəbərsizlik halını göstərmək də mühüm məqsəd yükü daşıyır. Bu faciələrin əsas səbəbi yenə də savadsızlığın, bixəbərsizliyin nəticələri ilə bağlıdır.

C.Məmmədquluzadə Zeynəbin taleyini, ağrı-acılarını, bir az da dəqiq desək, milli faciəsinə qələmə almaqla qadına qarşı zorakılığı, imkanlıların öz istəklərini gerçəkləşdirmək yolunda hər cür qeyri-sivil qaydalara el atmalarını qabartmaq istəmişdir. C.Məmmədquluzadə bu povestdə Zeynəbin öz ərinə sədaqəti, onun ölümündən sonra kimsəni qəbul edə bilməməsi və s. kimi keyfiyyətlərin hamısı islam dəyərlərinin saflıq tələqindən, ədalət və sədaqət tələqindən rəli gəlir. Ancaq Allahın yaratdığı bəndələr niyə belə insafsız, əclaf və acgözdürlər?- Zeynəbin arasına Allaha müraciəti və üsyanı məhz bu suala cavab axtarışından doğur.

Mirzə Cəlil M.F.Axundovun “komediyalarında Şərqi qadını ilk dəfə səhnəyə çıxıbdır, orada danışmışdır, gülübdür, ağlayıbdır və izhari-vücut eləyibdir”[2, s.569]. C.Məmmədquluzadəyə görə, M.F.Axundovun sənətkarlığı və böyüklüyü də bundadır. Bu keyfiyyətdən çıxış edən C.Məmmədquluzadə XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan mühitində qadının yerini müəyyən etmək, onun hüquqlarını cəmiyyətin digər üzvləri (kişilər) ilə bərabər hüquqa sahib görmək üçün çalışmışdır. Bu arzularını gerçəkləşdirmək üçün onun bir neçə mənbəyi olmuşdur:

- klassik Azərbaycan bədii, publisistik söz sənətinin ənənələri;
- dövrün yeni təkanla üzə çıxan mübariz ruhu və bu ruhun ifadəsinə çevrilən mətbuatın mövcud imkanları.

“Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, Azərbaycan qadınlarının cümləsi fitri qabiliyyət və gözəlliklərin heç birindən məhrum deyildir: səlamət, cürət, dilavərlik, səbat cümləsi bunlarda mövcuddur. Ancaq tək bircə düşmənləri var, o da elmsizlik və tərbiyəsizlikdir”[2, s.569].

⁹² Bakı slavyan universiteti. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası-müəllim

Əlbəttə, C.Məmmədquluzadə burada “tərbiyəsizlik” deyəndə, Azərbaycan qadınının xüsusi təlim-tərbiyəsindən məhrum olduğunu nəzərdə tutur. Böyük rus yazıçısı Lev Tolstoyun “Anna Karenina” əsərinin ilk cümləsindəki “bütün xoşbəxt ailələrin taleləri bir-birinə bənzəyir, lakin bütün bədbəxt ailələrin hərəsi bir cür bədbəxtidir” məlum fikrini XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan qadınlarının taleyinə də aid etdikdə dahi yazıçının formulası öz məntiqini yenidən tapır. “Mirzə Cəlilin təkə elə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki Zeynəb, İzzət, Şərəf kimi qadınlar müxtəlif ailələri təmsil etsələr belə, onların üçü də bədbəxtidir, kölədir. Lakin hərəsi bir cür bədbəxtidir, köləliklərinin səbəbi müxtəlifdir”[3, s.117].

Yazıçı bələlərin, dərdlərin müxtəlifliyini, talelərin bənzərsizliyini ifadə etməklə, öz azərbaycanlı qadınlarının tipik dərdlərini tipik obrazlar vasitəsilə ifadə etməklə oxucunun, insanın, cəmiyyətin və nəhayət, səlahiyyətliyərin diqqətini bu dərdlərə, bu faciələrə yönəldir, onlara çarə tapmağa çağırır. C.Məmmədquluzadə saxta din xadimlərinin cəmiyyətə, inkişafa, qadın azadlığına vurduğu zərbələri bədii söz sənətində sərrast ifadə etmişdir. Həqiqət odur ki, İzzətlərin, Şərəflərin, Zeynəblərin faciəsinə saxta izah edilmiş şəriət də bais olmuşdur. Həmçinin, XX əsrin əvvəllərindəki qadınların faciəvi həyatının heç de yalnız islamdan gəlmədiyini böyük ədib, məsələn, “Erməni və müsəlman övrətləri” əsərində açıq şəkildə göstərmişdir. Müəllif əvvəlcə qeyd edir:

“Biz Qafqaz müsəlmanları razı olmaq ki, övrətlərimiz evdən eşiyə çıxsınlar və üzüaçıq gəzsinslər. Bu bir yaxşı adətdir. İndi baxıb görək, niyə buna razı olmuruq?”

Sonra dərhal özü cavab verir:

Hər kəs desə ki, biz övrətlərimizin üzüaçıq gəzməyinə ondan ötrü razı olmuruq ki, xilafı-şəriətdir, yəqin ki, yalan deyir. Bəli, üz açmaq xilafı-şəriət deyil. Çünki, biz Quranda üz açmağa qadağan və haram edən açıq bir ayə və işarə görmürük. Budur Quran, budur meydan!”[6, s. 143].

Daha sonra publisist üz açmağın guya haram olmağına dair bir para üləmanın gətirdikləri dəlillərin ən möhkəmlərini misal çəkərək belə bir nəticəni oxucuya təqdim edir: “... Bu ayələnin heç birində bir xırda da əmr olunmur ki, arvadlar üzlərini qapatsınlar” [6, s. 143].

C.Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq ideologiyasının ifadəsində qadına verdiyi qiymət və onun azadlığı yolunda olan maneələri tənqid etmək üsullarına qayıdarkən yenə də onun nəsrinin gücünü qeyd etməmək mümkün deyil.

C.Məmmədquluzadə obrazı ustadcasına tipikləşdirdiyi kimi, dərdi, problemi də tipikləşdirir, ümumilli dərddin ümumilliyini ustalıqla göstərir. Onun qadın obrazlarının problemləri bir elin, bir regionun deyil, bütövlükdə Azərbaycan üçün səciyyəvidir. C.Məmmədquluzadə məhz bu məqamlarda Azərbaycan dərddin ümumiləşdirir və bu dərddə əlac tapmağın yollarını aramağı tələb edir.

C.Məmmədquluzadə realizminin gücü, ədibin ustalıq və sənətkarlığı da elə ondadır ki, dövrün qadınlarını real, bəzək-düzəksiz, heç bir süniliyə yol vermədən göstərə bilmişdir. Bütün quvvətli və zəif cəhətləri, mütiliyi, şəriət ehkamları, hökumət idarələri qarşısında acizliyi ilə bərabər təsvir etmişdir. Onlara yaşadıkları feodal mühitinə uyğun gəlməyən sifətlər verməmişdir. Müasirlik baxımından onları eyibsiz göstərməmişdir. “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” adlı məqaləsində Mirzə Cəlil böyük dramaturqun realizmindən, sənətkarlığından bəhs edərək yazır “Mirzə Fətəlinin məqsədi bu deyildi ki, əsrin qadınlarını hər bir eyb və nöqsandan uzaq şəkildə qələmə versin və onların eyblərini gizlətsin. Əgər bir para xam yazıçılar kimi elə eləmiş olsaydı, o daha Mirzə Fətəli olmazdı”[4, s.80]

Fikrimizcə, Mirzə Cəlil də “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestindəki qadın surətlərini yaradarkən bədii ustalığı bu cəhətini unutmamışdır. O da, öz qadın surətlərini “hər cür eyb və nöqsandan uzaq”, “mübariz”, “qəti addım atan”, “cəsarətli”, “ağlamayan, inləməyən” adamlar kimi təsvir etsəydi, “bir para xam yazıçıların yolu ilə gedər, daha Cəlil Məmmədquluzadə olmazdı”[3, s 120].

C.Məmmədquluzadə qadın azadlığı probleminə M.F.Axundova söykənirdi. Çünki, M.F.Axundov da qadının ictimai həyatda yerinin müəyyənləşməsinə millətin formalaşması prosesində çox mühüm amil hesab edirdi. “Həm Mirzə Fətəlinin, həm də Mirzə Cəlilin vaxtında “qadın ləfzi... bir “od” olubdur ki, ona əl vurmaq, banta əl vurmaq kimi xətalı hesab olunubdur”[4, s. 77].

C.Məmmədquluzadə “Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi” məqaləsində məsələnin mahiyyətinin məişətdən başlayaraq çox dərinlərə getdiyini ürək ağrısı ilə ifadə edərək yazır: “Bir müsəlman bəndəsinin arvadının adı yoxdur: arvadının adı “bizim ev adamımız”dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda “Cəfərin anası”, “Əhmədin anası” adlandırır. Bu qanunu pozanlar müsəlman içində “yoldan azmış”, “biqeyrət” adı ilə şöhrət tapıblar və həmin qeyrət” üstə müsəlman qardaşlar o qədər qeyrət göstəriblər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də..” [4, s. 77].

Daha sonra Cəlil Məmmədquluzadə Mirzə Fətəlinin qadın obrazlarındakı ağrıların məhz məişətdən gəldiyini önə çəkir. Mirzə Cəlil özü də Azərbaycan qadınının məişət faciələrini beləcə böyük ustalıqla qələmə almışdır. Mirzə Cəlilin tədqiqatçısı F.Hüseynov Cəlil Məmmədquluzadənin tipik qadın surətləri barədə danışarkən göstərirdi ki, hakim feodal əxlaqının qadına münasibətini, bunun tərbiyə vasitəsilə cahillərə necə təlqin edildiyini realist ədib, Xudayar bəyin dili ilə aydın, mənalı eyhamlarla verir. Cahil bəy Zeynəbin oğlu Vəliqulunu yoldan çıxarmaq, doğma anasına qarşı çevirmək məqsədi ilə özünü ona himayəçi, qayğıkeş və ən yaxın adam kimi göstərərək deyir:

“Anan arvaddı, amma atan kişi idi. Arvadın pirinə nəhlət Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz! Arvad nə bilir məzhəb nədir?”[5, s. 132].

Bu, bütün köhnəpərəst, cahil adamların qadına həqir münasibəti, qadının sərbətsizliyi, vəfasızlığı, dönüklüyü barədə ədalətsiz hökmüdür. Bu, arvad bərəsində təkə Xudayar bəyin düşüncəsi deyil, minlərlə savadsız, nadan müsəlmanların zənnidir. Kərbəlayı Məmmədəlinin “İranda hüriyyət”, Nəzərli xan və Mirzə Sadıq Münşinin “Xanın təsbəhi”, Molla Fəzləlinin “Molla Fəzləli”, Xəlləqül-məmalikinin “Konsulun arvadı” və başqalarının fikridir.

Ədibin əsərlərində əsas tənqid hədəflərindən biri Şərqdə çoxdan bəri dəbdə olan siğə məsələsidir və bu siğə bələsinə mübtəla olan köhnəpərəst kişilərdir. Bu cəmiyyətdə hansı qadın hüquqlarından danışmaq olar. Məcburi nigahlar, siğə evlilikləri, çox arvadlılıq bu cəmiyyətin böyük bələlərindən biridir. Qadınların öz həyatları bərəsində nəinki etiraz etmək, hətta söz söyləmək, fikir bildirmək hüquqları belə yoxdur.

Cəlil Məmmədquluzadə qələmə aldığı “Fatma xala”, “İki ər”, “Yuxu”, “İranda hüriyyət”, “Pirverdinin xoruzu” və digər hekayələrində, həmçinin “Danabaş kəndinin əhvaltları” povestində XX əsr Azərbaycan cəmiyyətində dövrün sosial-ictimai problemlərini, xüsusi ilə qadın problemini canlandırmışdır. Fatma xala, Şəhrəbanu, Pərinisə, Həlīmə xala, Zeynəb kimi qadın obrazlarının timsalında XX əsr Azərbaycan qadınların real obrazları yaradılmışdır. Heç bir hüquqa sahib olmayan, cahil, savadsız, əşyadan belə dəyərsiz, zəhmətkeş, cəfəkeş azərbaycanlı qadınların iztirablı həyatı, acımacaqlı vəziyyətləri gözlər önünə sərilir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev H. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı. Azərənər. 1963. 236 s.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. Bakı, 1997, 682 s.
3. Hüseyinov F. Adı əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı. Gənclik 1977, 183 s.
4. Hüseyinov A. Nəsr və zaman. Bakı. Yazıcı. 1980. 184 s.
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. III c., Bakı. Azərənər. 1984. 292 s.
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV c., Bakı. Azərənər. 1985. 276 s.

Acar sözlər: qadın, qadın azadlığı, cəhalət, Azərbaycan, Cəlil Məmmədquluzadə

Key words: women, women's freedom, ignorance, Azerbaijani, Jalil Mammadguluzade

Ключевые слова: женщины, женская свобода, невежество, Азербайджан, Джалил Мамедгулузаде

XÜLASƏ

Cəlil Məmmədquluzadə həm hekayələrində, həm də povestində qadın obrazlarının fonunda XX əsr Azərbaycan cəmiyyətində yaşayan qadınların sosial rolları əyani şəkildə göstərilir. Bu obrazların timsalında Cəlil Məmmədquluzadə yalnız Azərbaycan cəmiyyətinin deyil, ümumilikdə Şərq cəmiyyətlərinin real mənzərəsini yaratmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə Şərq cəmiyyətlərinin hamısında mövcud olan oxşar problemləri aradan qaldırmaq üçün qadın problemini qabardmaqla cinsi ayrı-seçkiliyi azaltmaq, cinslərarası balansın bərpası üçün yeganə çıxış yolunun maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsində görürdü.

The history of the struggle for the freedom of Eastern women (Based on Jalil Mammadguluzade's story "Danabash Village Stories")

SUMMARY

Jalil Mammadguluzade's stories and narratives clearly show the social roles of women living in the 20th century Azerbaijani society against the background of female characters. In the example of these images, Jalil Mammadguluzade created a real picture not only of Azerbaijani society, but also of Eastern societies in general. Jalil Mammadguluzade saw the only way out to eliminate the similar problems that exist in all Eastern societies, to reduce gender discrimination by highlighting the women's problem, and to restore the balance between the sexes, in the implementation of educational measures.

История борьбы за свободу восточных женщин (По рассказу Джалила Мамедгулузаде «Истории села Данабаш»)

РЕЗЮМЕ

В рассказах и повестях Джалила Мамедгулузаде ярко показаны социальные роли женщин, живущих в азербайджанском обществе XX века, на фоне женских персонажей. На примере этих образов Джалил Мамедгулузаде создал реальную картину не только азербайджанского общества, но и восточных обществ в целом. Единственный выход Джалил Мамедгулузаде видел в устранении подобных проблем, существующих во всех восточных обществах, в снижении дискриминации по признаку пола путем выделения женской проблемы, а также в восстановлении баланса между полами, в проведении воспитательных мероприятий.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova